

КОЗАЦЬКІ РОДИНИ м. МЕНИ ЗА ГЕНЕРАЛЬНИМ ОПИСОМ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1765-1769 РР.

В статті на основі відомостей Генерального опису аналізується статеві-віковий склад та типологія сімей жителів козацьких дворів м. Мени. Отримані результати свідчать про переважаючу частку осіб активного віку, дітей, а також більшість складних сімейних утворень у структурі цього соціального стану.

Ключові слова: Генеральний опис, населення, вік, статі, домогосподарство, структура сім'ї.

Одним з провідних соціальних станів Гетьманщини було козацтво, дослідження якого займає пріоритетне положення у вивченні історії України цього періоду. Головним чином аналізується організація, структурні підрозділи та зміни чисельності козацького війська. В полі зору дослідників знаходяться воєнні кампанії та участь козацьких загонів у збройних конфліктах протягом другої половини XVII – XVIII ст., зокрема, у російсько-турецьких війнах¹. Наступною важливою складовою цих досліджень є характеристика матеріального становища козаків, особливо відносин у сфері землеволодіння, оскільки наявність ґрунтів була запорукою відбування військової служби. За висновками багатьох вчених у зазначений період козацький стан характеризується посиленням майнової диференціації та зубожінням значної кількості його представників, спричиненим безперервними військовими походами, специфікою матеріального забезпечення та зазіханнями старшини на землі рядових козаків. Унаслідок цього до кінця XVIII ст. козацтво, в процесі інкорпорації території Гетьманщини до Російської імперії, втрачає своє суспільне значення та мілітарний потенціал².

При дослідженні вищевказаних процесів автори залучають значний обсяг джерел статистичного характеру, таких як козацькі компути, реєстри, ревізії. Серед останніх особливо вирізняється Генеральний опис Лівобережної України, матеріали якого лягли в основу досліджень про майновий стан окремих груп козаків. Немало сказано і про інформаційні можливості, недоліки та репрезентативність даних цієї «ревізії»³. Проте, лише на сучасному етапі матеріали Генерального опису почали застосовуватись у вивченні демографічних характеристик населення⁴. В нашому випадку їх аналіз є суттєвою складовою в оцінці можливостей козаків щодо відбування військової служби. Також подібний підхід дозволяє

з'ясувати вплив цих чинників на рівень матеріального добробуту козаків і навпаки.

Як відомо, матеріали Генерального опису дають змогу вивчати населення Гетьманщини як на теренах держави взагалі, так і на рівні окремих адміністративних одиниць чи населених пунктів⁵. Особливо привабливим видається найнижчий рівень, оскільки людська спільнота, як і окремі її представники, досліджуються в безпосередньому ареалі проживання, включаючи сукупність сімейно-шлюбних, господарських зв'язків, тощо.

З огляду на вищевказане, об'єктом уваги нашого дослідження є козацьке населення сотенного містечка Мени Чернігівського полку. Насамперед з'ясуємо розподіл на соціальні групи в його середовищі, а також розглянемо такі характеристики, як статеві-вікова структура та типологія родин менських козаків. При цьому спиратимемося на дані чистової відомості козацького населення м. Мени з матеріалів Генерального опису за 1766 р.*

Його проведення здійснювалося згідно з указом Катерини II від 4 листопада 1763 р. під керівництвом президента II Малоросійської колегії графа Петра Румянцева. З цією метою в кожному полку створено спеціальну комісію. В Чернігівський полк для здійснення опису були призначені підполковник карабінерного Ростовського полку Іван Ногаткін, бунчуковий товариш Дмитро Бороздна та ніжинський полковий писар Яків Почека⁶.

Для проведення перепису, згідно з розпорядженням Рум'янцева від 9 вересня 1765 р., затверджено спеціальну інструкцію та чотири форми. Перша форма призначалася для опису міст і містечок. Друга – для перепису державних і монастирських маєтків. За третьою формою

* Повна назва документу: «Местечка Мены белая а не ведомость черная козачая 766 года ревизорам поданная на 110 листах» // Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі - ЦДАУК), ф. 57, спр. 22, арк. 1-108.

описувалися приватні маєтки, а за останньою – козацькі володіння.

Укладачі опису в полках отримали широкі повноваження, а місцеве населення повинно було сприяти їх роботі. Як правило, відомості про козаків та посполитих складали сотенні правління згідно з наказами від полкових комісій. Зокрема, в Менській сотні таку справу міг здійснювати сотенний писар Гнат Романовський, який займав цю посаду у 1760-1778 рр. Менським сотником тоді був Павло Сахновський⁷. Одержавши відомості, члени комісій перевіряли їх на місцях, вносили зміни чи уточнення та складали опис, спочатку в чорновому, а потім у чистовому варіантах. У підсумку матеріали Генерального опису увійшли до двох категорій: а) відомості, складені ревізорами; б) відомості, складені для ревізорів місцевими канцеляріями та старшинами⁸.

До останньої належала й вищезгадана відомість. Хоча вона й вказана чистовою, проте не позбавлена позначок, дописок та виправлень, скоріше за все зроблених ревізорами під час перевірки даних. Однак, і після цієї перевірки уникнути неточностей не вдалось. Насамперед багато помилок стосувалося віку респондентів. В одних випадках він взагалі не вказаний, а в інших зафіксовано неправдоподібну вікову різницю між батьками та дітьми, яка подекуди складала менше 10 років.

Опис кожного двору складався з двох частин. Спочатку йшла таблиця з переліком житлових та господарських будівель, мешканців двору. Під нею у вигляді звичайного тексту подавалися відомості про земельні угіддя худобу, промисли тощо.

В таблиці, де подано інформацію про населення, можна умовно виділити три основні частини. До першої відносились графи, в яких вказувалася вулиця, на якій стояв двір та перелік будівель в ньому, задля позначення наявності та кількості яких тут відводилася кожна окрема графа. Проте вулиці вказані не були. Для переліку забудови дворів у перших двох бланках застосовувалося позначення «число покоев». У будинку господаря вказувалася кількість кімнат для його сім'ї та «людських» – призначених для служителів та підсусідків. Потім йшли амбари, стайні, сараї та льохи (земляні або дерев'яні). Далі перелік змінили і стали писати: «в дворах хат», «бездворних хат», «клетей», «сараев», «клубь» і вже згадані погребі. Такий порядок зберігався до кінця документу. Також у крайній колонці зліва в більшості описів вказано матеріальний стан двору: «новой» або «ветхій». Друга частина – це од-

на велика графа, де спочатку вказувалася належність до соціальної категорії (виборний козак або підпомічник), місце народження, прізвище ім'я та по-батькові господаря. Потім зазначалося місце народження, ім'я та по-батькові дружини. Нижче йшли діти господаря. Перелічуючи їхні імена та вік, укладачі відомості не дотримувались патрілінійного принципу, характерного для більшості подібних документів того часу. Як відомо, спершу записували хлопчиків, а потім – дівчаток. В нашому випадку діти позначені відносно їх віку, тобто від старшого до наймолодшого. Далі переписувалася решта родичів та їх сімей (брати, сестри, племінники, мати господаря тощо). За таким же принципом вносились й відомості й про підсусідків, якщо вони були в господарстві. Ще одну категорію становили наймані робітники, які зафіксовані в окремих дворах. Вказуються їх імена, по батькові, місце народження, вік, термін та умови оплати праці.

Нарешті третя частина містила графи, де окремо для чоловіків та жінок подавалися відомості про вік та стан здоров'я мешканців дворів. Для осіб чоловічої статі були передбачені графи, де в аршинах та вершках мав зазначатися їх зріст. Проте вони залишилися незаповненими.

У кінці опису двору, після переліку володінь, містився пункт, який відсутній у попередніх формах. До нього вносились дані про те, хто саме з домогосподарства відбуває військову службу та яким промислом займається (найчастіше господар або один з його синів). Стосовно випадків, коли головою домогосподарства була вдова, вказувалося, що служба відбувається наймом. Очевидно, поява цієї графи була викликана необхідністю точного визначення кількості козаків, з огляду на часті переходи посполитих у козацтво і навпаки⁹.

За нашими підрахунками, станом на 1766 р. у Мені знаходився 161 козацький двір та 17 бездвірних козацьких хат. Частина з них – 56 господарств, належали виборним козакам, а 102 – підпомічникам. Господарі 4 дворів перейшли в козацький стан з посполитих та підсусідків шляхом купівлі козацької землі або одружившись на представниці цього прошарку. Одиначками у своїх господарствах проживали вдови Марія Васильківна та Гапа Килдіїха¹⁰. Щоправда, остання мала у своєму дворі ще й сім'ю підсусідків.

Перейдемо до розгляду статеві-вікової структури козацького населення м. Мени. Всього в дворах проживало 1653 особи, 828 з яких були чоловіками, а 825 – жінками. З урахуванням не тільки членів сімей господарів, а також підсусідків та

найманих робітників, показник середньої населеності дворів становив 9,3 особи.

Далі розподілимо всіх жителів на великі вікові групи. Це дозволить визначити частку працездатного населення. На думку сучасних вчених, віковий поділ, що відповідає особливостям Румянцевського опису, мав наступний вигляд. Працездатне населення склали особи віком 15-59 р. Відповідно, до інших категорій відносились діти (0-14 р.) та літні люди (60 р. і старші)¹¹. У підсумку частка працездатного населення склала 51,5%, дітей – 44,2%, осіб похилого віку – 4,3%, що демонструє нижченаведена таблиця (див. табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл козацького населення м. Мени за віковими групами

Вікова група	0-15			15-59			60+		
	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж
Чисельність	730	374	356	852	419	436	71	35	36

Отже, основну масу мешканців козацьких дворів утворювали люди активного віку, а співвідношення «працівників та ідців» становило: 852/801 = 1,06. На перший погляд розрив між цими показниками незначний, але враховуючи, що другу групу за кількістю населення склали діти, можемо говорити про значний трудовий потенціал жителів козацьких господарств Мени. До того ж, відповідно шкали Е. Россета, їх населення було молодим з огляду на незначну частку людей похилого віку*.

Повертаючись до кількісного співвідношення між особами чоловічої та жіночої статі, спостерігаємо незначну перевагу чоловіків над жінками. Чоловічий коефіцієнт, що вираховується шляхом поділу числа чоловіків на загальну кількість жителів дворів, становив 0,501. Показник статевого співвідношення, що з'ясується шляхом поділу числа чоловіків на число жінок та помноженням результату на 100, складав 100,3. Вихід за межі 100-110 як правило свідчив про недореєстрацію осіб однієї статі¹². Незначна перевага жінок спостерігалася в групах працездатного населення та людей похилого віку. Зазвичай це зумовлювалося впливом міграційних процесів, смертністю та іншими чинниками.

Більш докладно вищевказані характеристики можна проілюструвати за допомогою так зв. таблиці «необроблених даних» (див. табл. 2). В ній жителі козацьких дворів розподілені за ві-

ком, статтю та сімейним станом. За основу прийнято один з вікових поділів, що широко застосовуються в історичній демографії¹³.

Перейдемо безпосередньо до характеристики типології родин у козацьких дворах. Як відомо, при укладанні Румянцевської ревізії саме двір брався за одиницю опису. На думку Г. Максимовича його основними ознаками була наявність єдиної території, родинні зв'язки між його мешканцями, спільне несення повинностей, відбування служби та сплата податків¹⁴. За визначенням багатьох сучасних дослідників, поняття «сім'я», «двір» та «домогосподарство» бу-

ли тотожними й означали сукупність родичів, що проживали разом та спільно вели господарство¹⁵.

Спершу з'ясуємо поколінний склад козацьких родин. Переважну більшість склали двопоколінні сім'ї, яких, за нашими підрахунками, було 113 (64,6%). До трипоколінних відносилось 59 родин (33,7%), а до однопоколінних – 3(1,7%).

Структуру сімей проаналізуємо на основі загальноприйнятої класифікації П. Ласлетта, яка розрізняє наступні типи сімейної організації:

1. Прості або нуклеарні домогосподарства, що складаються з однієї шлюбної пари з дітьми або без них. Домогосподарство, що складається з вдівця (вдови) з дітьми також вважається нуклеарним.

2. Розширеним є домогосподарство, в якому окрім сім'ї господаря проживає один або кілька родичів, але вони в свою чергу не утворюють шлюбних пар.

3. Мультифокальне (складне) домогосподарство – сімейне утворення, яке складається з кількох простих сімей (кількох ядер). Якщо воно об'єднує в собі подружні пари братів та сестер, тобто складається з родичів по боковій лінії, його відносять до братського об'єданого типу. 4. Поряд з цими є домогосподарства, які складаються з однієї особи (див. вищевказані двори вдів), а також ті, що не утворюють сімей¹⁶.

Однак досліджувані нами випадки ще раз підтверджують умовність даної класифікації. Так, у деяких із них виникають сумніви щодо визначення господаря двору. У 2 дворах одночасно проживали по дві козацькі сім'ї, господарі яких не вносились родичами один одному. Окрім цього,

* На думку дослідника демографічно молодим є населення, в якому частка осіб похилого віку не перевищує 8%. // Сердюк І. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз) // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 10.

в більшості козацьких господарств проживали наймані робітники та підсусідки, які також мали свої родини. Отже, в одному дворі могли зосереджуватись декілька типів сімей. Тому родини господарів та їх співмешканців розглянемо окремо.

За нашими спостереженнями 64 (36,3%) родини були простого типу. Їхня чисельність коливалася від 2 до 8 осіб. Середня населеність становила 4-7 осіб. Ще 32 (18,2%) сім'ї виявилися розширеними. В їх складі налічувалося від 3 до 10 чоловік, проте найчастіше вони мали по 5-6 осіб.

Більшість у козацькому соціумі Мени складала мультифокальні родини, яких усього налічувалося 80 (45,5%). Показник середньої населеності становив 10-11 осіб. Ця група мала у своєму складі 33 патріархальні та 39 братських сімей. Ще 4 родини були сестринськими, склад кожної з яких формували по 2 заміжні сестри разом з своїми чоловіками та дітьми. Наостанок, в 4 дворах зафіксовані безструктурні форми сімейної організації. В кожному з них спільно проживали незаміжні сестри. Слід зауважити, що традиційна сім'я мала властивість з часом змінювати свою структуру, проходячи певний цикл. Так, протягом певного періоду проста сім'я могла перетворитися на розширену чи мультифокальну. В той же час складне сімейне утворення мало властивість розпадатися на кілька простих. Джерела, як правило, лише фіксують окрему фазу цього циклу в певний момент¹⁷.

Якщо уважніше розглянути мультифокальні родини, то побачимо, що найменш населеними серед них були 3 сім'ї, що склалися з 5 осіб кожна. Найбільшими за кількістю родичів виявились родини виборного козака Йосипа Ємця та підпомічника Івана Ілляша, відповідно – 25 та 26 осіб, кожна з яких утворювалася з 5 ядер (шлюбних пар)¹⁸.

У зв'язку з цим доволі цікавою видається теза Б. Миронова про залежність типу та розмірів родини від характеру господарської діяльності. Згідно з його твердженням, володіння значним обсягом земельних угідь та заняття землеробством сприяло збільшенню родини. Відсутність землі, заняття ремеслами й промислами навпаки призводили до зменшення сім'ї¹⁹. За нашими підрахунками в Мені було 17 (9,6 %) козацьких господарств, які не мали ґрунтів. У їх складі зафіксовано 13 простих, по 2 розширені та мультифокальні сім'ї чисельністю від 2 до 9 чоловік. Господарі 3 дворів з цього переліку займалися ткацьким ремеслом, а решта підтримували своє матеріальне становище шляхом заробітків та «ежедневных работизн».

Окремо розглянемо підсусідків, які проживали в 40 козацьких дворах. Вони утворювали 62 родини, до яких входило 245 (15%) осіб. З цієї кількості 55 сімей (88,7%) були простими, 4 (6,5%) – розширеними, а 3 (4,8%) – мультифокальними. Населеність нуклеарних родин становила від 2 до 7 осіб.

Проте найбільш поширеними були сім'ї з 3-4 осіб. Розширені родини мали у своєму складі 3-5, а мультифокальні – 5-10 осіб. Найчисленнішою виявилася сім'я Юхима Миронця (10 осіб), що проживав у дворі виборного козака Гната Якименка. У його домогосподарстві мешкало найбільше підсусідків – 6 родин (33 особи)²⁰. По 3 прості сім'ї підсусідків загальною чисельністю 15 чоловік проживали у хуторах виборних козаків Івана Омелюти, Семена Москальця та Семена Олійника. Також виключно підсусідки (2 сім'ї з 7 чоловік) мешкали у дворі, який належав козаку с. Хрипівки Городнянської сотні Івану Самойленку.

Наймані робітники – 41 особа, проживали у 38 господарствах. 12 чоловік мали вік від 10 до 15,

Таблиця 2. Населення козацьких дворів м. Мени за статтю, віком та сімейним станом (таблиця «необроблених даних»)

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Невідомо	Всього	Холості	Жонаті	Вдови	Невідомо	Всього
0-4	132	-	-	-	132	109	-	-	-	109
5-9	125	-	-	-	125	146	-	-	-	146
10-14	117	-	-	-	117	99	2	-	-	101
15-19	92	1	-	-	93	80	12	-	-	92
20-24	26	23	-	4	53	3	53	2	2	60
25-29	-	59	-	2	61	1	65	2	1	69
30-34	-	55	3	1	59	-	57	3	2	62
35-39	-	49	2	-	51	-	41	4	-	45
40-44	-	36	3	-	39	-	28	7	1	36
45-49	-	22	1	-	23	-	20	2	2	24
50-54	-	26	1	2	29	-	12	8	7	27
55-59	-	9	2	-	11	-	12	2	4	18
60-64	-	16	3	1	20	-	4	6	2	12
65-69	-	4	-	1	5	-	2	3	1	6
>70	-	5	5	-	10	-	2	13	3	18
Всього	492	305	20	11	828	438	310	52	25	825

а 29 – від 15 до 30 років. В основному вони на- ймалися на рік з оплатою від 90 копійок до 3 ру- блів 50 копійок. Частина з них – 5 осіб навчалися певного ремесла (в основному шевського).

Джерело інформує нас і про стан здоров'я мешканців сотенного містечка. Проаналізуємо: якими недугами хворіли менські козаки у другій половині XVIII ст.?

Загалом в джерелі зафіксовано 37 випадків за- хворювань. Найбільш поширеними були хворо- би зору, на які хворіли 12 осіб. Характерно, що більшість із них – 8 осіб були молодші 60 років. Згадуються особи, які погано бачать чи повністю сліпі на одне, тобто на ліве чи праве око. В інших випадках констатується повна сліпота. Але, як не дивно, це не ставало перешкодою для відбування служби. Так, у господарстві козака-підпомічника Гната Курлюка «указную службу» відбував йо- го 19-річний син Андрій, сліпий на праве око²¹. Вважається, що причиною поширеності цього каліцтва є так зв. «французька хвороба» або си- філіс²². Також сліпота могла бути вродженою чи отриманою внаслідок травми.

Відносно поширеним були й хвороби опорно- рухового апарату, зафіксовані у 9 осіб, і знову ж та- ки всі віком до 60 років. У джерелі згадуються лю- ди, скалічені на ліву чи праву ногу, а у трьох випад- ках – «на ноги крив» чи «кривая». Ще один випа- док стосувався дочки козака Григорія Солом'яника 25-річної Анни, яка була на «руки и ноги скалече- на». Напевно саме це завадило їй вийти заміж.

Двоє осіб мали повну втрату слуху, а ще двоє – цілий «букет» хвороб. Так, про 20-річного сина ви- борного козака Семена Прищепи Івана сказано, що він був «глухонем и на праву ногу крив». У госпо- дарстві козака-підпомічника Кліма Канахна (30 ро- ків) проживала його сестра, 20-річна «девка Зиня», яка записана, як «нема и изумлена»²³. Відносно ще 6 осіб характер хвороби не вказаний.

Окрім цього, документ містить численні від- мітки і про смертність у козацьких родинах. Помітки «умре» чи «умерла» стояли навпроти 62 імен, що їх напевно зробили ревізори під час пе- ревірки відомості. Цих людей, зі зрозумілих при- чин, ми не включали у загальний перелік мешкан- ців дворів. Вказані відомості дозволяють зроби- ти певні висновки щодо рівня смертності в дослі- джуваний час. Найвищим був показник дитячої смертності. Так, у віковій групі 0-5 років ми на- рахували 33 (53%) випадки. Померло 20 хлопчи-

ків та 13 дівчаток. З дітей віком від 6 до 15 років померли 3 хлопців та 6 дівчат. Загалом, за спо- стереженнями Л. Анрі та А. Блюма, смертність немовлят забирала з родин більшу частку дітей. Діти, які прожили більше 14 років, складали, в цілому, дві третини народжень, що відбулись за 14 років²⁴. Серед чоловіків та жінок віком до 60 років цей показник розподілився порівну – по 7 осіб кожної статі. Найменше померло людей по- хилого віку – 2 чоловіки та 4 жінок.

Причини смертей зазвичай не вказані. Лише в кількох випадках спочатку згадується, що лю- дина хворіла, а потім померла. Значною мірою зростання смертності в той час могли викликати недоїдання та голод, що виник внаслідок невро- жаїв. Як відомо, у 1766 р. була посуха, наступно- го року взимку вдарили сильні морози, а влітку – знову посуха і потім голод²⁵.

У суспільстві Гетьманщини XVIII ст. жите- лі віком 60 років і старші вважалися ослабленими від старості – «дряхлами», що повсюдно відобра- жалось на сторінках Генерального опису. Але так було не завжди. В нашому документі зустрічаєть- ся чимало випадків, коли про осіб віком 60-70 р. і більше років сказано, що вони здорові. Зокрема, здоровим записаний виборний козак 90-річний Данило Товстий. Зате його одноліток, також ви- борний козак, Федір Москалець, згадується як пристарілий. До речі, вони виявились найстарши- ми мешканцями у козацьких дворах м. Мени²⁶.

Загалом проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. Насамперед слід відзначити кількісну перевагу дворів козаків- підпомічників над господарствами виборних ко- заків. Головним чином це зумовлювалося ви- шевказаними процесами в козацькому стані про- тягом XVIII ст. За результатами типологічного аналізу серед козацьких родин м. Мени панівне становище займали мультифокальні сім'ї, що в більшості своїй склалися з 2-3 ядер (шлюбних пар) з середньою чисельністю 10 осіб. Частка нуклеарних родин козаків також виявилася до- сить значною, а серед підсусідків такі сім'ї вза- галі мали абсолютну більшість. Певною мірою на це впливали вже згадані матеріальні чинни- ки та види господарської діяльності. Але окрім них структура сімей, як і статево-вікові характе- ристики козацького населення м. Мени, залежа- ли від дії природних факторів, таких як смерт- ність, хвороби та ін.

Джерела та література

1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 222 с.; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті 17 ст. / В. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.; Репан О. Іржа на лезі. Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. / О. Репан. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 195 с.
2. Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. Козаки / И. Теличенко // Киевская старина. – 1891. – № 1. – С. 232-254; Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А. И. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1986. – 136 с.; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. / А. И. Путро. – К.: Вища школа, 1988. – 142 с.
3. Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи / П. К. Федоренко // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1915. – Вып. 12. – С. 81-155; Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією / М. Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К.: З друкарні Української академії наук, 1926. – Кн. VII-VIII. – С. 242-307; Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. А. Максимович. – Нежин, 1913. – Т. 1. – С. 190-357; Путро О. Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / О. Путро // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1982. – № 7. – С. 143-147; Лепенко Н. О. Генеральний опис 1765-1769 рр. – джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України / Н. О. Лепенко // УІЖ. – 1983. – № 2. – С. 134-137.
4. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.; Сердюк І. О. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.: виміри локальної демографічної історії / І. Сердюк // Наукові записки. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 407-416; Його ж. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз) // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 3-21.
5. Сердюк І. О. Генеральний опис Лівобережної України... – С. 409.
6. Максимович Г. А. Вказ. праця. – С. 219.
7. Кривошея В. В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В. В. Кривошея. – К.: Стило, 2010. – С. 45.
8. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Харків: Видавництво Харківського ун-ту, 1970. – С. 98.
9. Максимович Г. А. Вказ. праця. – С. 214.
10. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 95.
11. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 112.
12. Там само. – С. 116.
13. Анри Л. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. с. Хока и Ю. Егоровой. – М., РГГУ, 1997. – С. 16.
14. Максимович Г. А. Вказ. праця. – С. 317.
15. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 215; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX вв.): Т. 1. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – С. 219.
16. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический поход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей // Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 138; Волошин Ю. Розкольніцькі слободи. – С. 224.
17. Волошин Ю. Вказ. праця. – С. 225.
18. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 95.
19. Миронов Б. Н. Вказ. праця. – С. 222.
20. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 12 зв.
21. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 79.
22. Волошин Ю. Вказ. праця. – С. 149.
23. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 2, 11 зв., 32.
24. Анри Л. Блюм А. Вказ. праця. – С. 32.
25. Мордвинцев В. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. / В. Мордвинцев. – К.: ООО «Международное финансовое агентство», 1998. – С. 24.
26. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 22, арк. 26 зв., 28.